

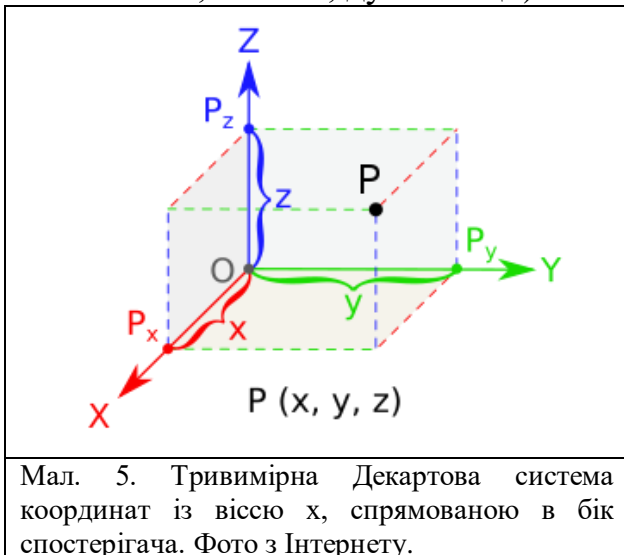

Темченко А.

Семантика житла українського селянина. Будинок як модель Всесвіту. Частина II (локація і жертва)

Вибір місця для майбутнього помешкання є важливим процесом, оскільки від цього залежить вік, здоров'я і достаток тих, хто там живе (правильно регламентується час, відведений на життя). Це пояснюється тим, що міфологічний простір не є гомогенним і має різні якості, які залежать від конкретної локації¹.

Міфологічний простір становить собою своєрідну матрицю із вмонтованими в неї смисловими моделями, які є незмінними. Вихід за межі матриці дозволяє по-іншому оцінити те, що наповнює цей простір. На відміну від сучасників, які оперують тривимірними координатами (мал. 5), у міфологічному світі простір є більш багатовекторним, оскільки враховує інші його сегменти («той» світ, потойбіччя, «небо», духів тощо).

Мал. 5. Тривимірна Декартова система координат із віссю x , спрямованою в бік спостерігача. Фото з Інтернету.

Усвідомлення себе у світі і суспільстві відбувається шляхом фіксації себе у просторі культури (пор. безхатків з тими, хто має хоча б умовне житло: «Збудуй хату з лободи, а чужую не веди»). Крізь призму житла відбувається візуалізація і матеріалізація буденності (житло як спектр, крізь який споглядається буття²). Таким чином, відбувається легітимізація *свого* існування для того, щоб продовжити життя у *своїх* нащадках (одруження і створення сім'ї). Наявність юридичних батька і матері маркують рід,

передбачають розпізнання його з-поміж інших, передбачає його якісні й кількісні параметри та оцінки (хвороби, звички, нахили, достаток, риси характеру, здоров'я, тіло тощо), дозволяє вести родословну з метою уникнення інцесту і спадкування «місця сидіння». Звідси глибинна семантика обрядів посаду молодих або посадження «на стіл» правителя.

Створення нового житла передбачає започаткування сценарію буття нової родини. Однак він (цей сценарій) не має бути абсолютно новим, оскільки усе нове становить небезпеку, тому нове будівництво нового житла не починалося на місці дороги, яка сприймалася як нечисте, незахищене, спільне з «чужими» місце, тому воно становить небезпеку. Невипадково дорога регламентувала свій сценарій обрядової поведінки. Зокрема, на дорозі вважалося недоцільним підбирати загублені «чужі» речі, які могли бути переносниками смертельних хвороб, як от

¹ Визначення місця для житла нагадує пошук за допомогою лози місця з водою.

² Звідси виникнення смислових опозицій осілих і кочових народів, а також філософія чумакування як вимушеного заходу розриву з рідною домівкою.

чуми або віспи. Буквальним чином заборонялося ставати на мокрі місця (можливі сліди «мертвої» води), конфліктувати або навпаки вступати у близькі контакти з незнайомцями (емоційна гігієна). У міфології дорога асоціюється з динамікою життя, смислова архітектоніка якої часто проектується на статичні культурні контенти (скороминущість життя). У традиційній культурі життя часто уявляється як дорога, а смерть – як її завершення, тому будівництво на дорозі житла асоціюється із завершенням дороги, а відтак смертю. Дорога пов'язана також з перехідними обрядами зміни соціального і фізичного статусу: родинами (дітей находять), весільними, лікувальними і поховальними.

Не рекомендувалося будувати у «чистому полі», що логічно пояснюється історичними фактами (місце кочівників-ворогів), які потім набули міфологічних ознак. «Чисте поле» у значенні «чуже», сповнене небезпек. У розумінні хліборобів «чисте», тобто незасіяне поле, є втіленням хаосу, метафоричного антипростору. Звідси «чистий» може набувати від'ємних ознак, тобто те, що позбавлене запаху «живого», покійного перед похоронами ритуально обмивають, щоб він не був носієм запаху «живого» тіла на «той» світ. У цьому контексті «чисте» поле трактується як місце, де культура відступає, усі родинні, громадські зв'язки нівелюються, тут у соціальному вимірі нічого не зв'язує (мається на увазі сусіди або родичі), людина робить власний вибір, тому колектив не несе відповідальності за того, хто перебуває у «чистому» полі. У М. Гоголя Хома Брут зустрічає панночку-відьму саме на хуторі, розташованому в «чистому» полі. Звідси існування засторог до тих, хто селився на хуторах – за межами громади, де вона втрачала частину своїх компетенцій.

Крім незаповненої «чистоти», існували засторози будівництва на місці колишньої лазні, яке навпаки вважалося «нечистим» місцем, де залишається тілесний бруд й усілякі хвороби (лікувалися від простуди). У лазнях відбувалися також ворожіння, як правило шлюбні, що пояснюється відсутністю ікон, оскільки демонстрація неприкритих тіл або «сорому» сприймалося як гріх. Можливо, з цим пов'язані звичаї фактичної відсутності лазень у середовищі українських селян Центральної і Західної України.

У цьому аспекті знаковими видаються значення, пов'язані з категорією бруду. На перший погляд, бруд є маркером живих, тому ритуальне забруднення асоціюється із своєрідним посвяченням у «цей» світ. Наприклад, новонародженого загортали у стару поношену батьківську сорочку³. Перед похованням тіло покійного обмивали, «позбавляючи» ознак «цього» світу. З іншого – бруд є джерелом інфекційних захворювань. Бруд у лазні – те ж саме, що бути не на своєму місці. За інтерпретацією Мері Дуглас, бруд стає небезпечним, коли перебуває не на своєму місці [3]. Наприклад, пісок на березі річки – це вважається брудом. У такому разі бруд (не на своєму місці) є вторгненням чогось «чужого» і небезпечного. У цьому сенсі омовіння (звільнення від зайвого) позначає перехід з одного стану в інший, тому лазня є місцем лімінальності. У

³ Життя не може бути стерильним, як в лікарні чи у морзі. Пор. з відомим фразеологізмом: «Життя рафінованим не буває»).

порівняльному контексті народження також є зміна стану (так само як з брудного у чисте), оскільки відбувається трансформація з утробного / внутрішнього стану у позаутробний (зовнішній стан) або з волого стану у сухий, з теплого – у холодний, «свій» – у «чужий».

Будівельна жертва. Під час будівництва житла відбувається симбіоз непоєднаних, на перший погляд, процесів народження і смерті. Мова йде про архаїчні обряди жертвоприношень, рудименти яких збереглися до нашого часу і простежуються у звичаї класти у фундамент монету або інші цінні речі. Семантика будівельної жертви пов'язана з міфологічними уявленнями про Всесвіт як *Antropos*. У багатьох міфологічних системах світ створено з тіла велетня-пращура або людиноподібної праістоти. В українців є залишки таких вірувань, про що свідчать образи Святогора, Змія Горинича або Вернигори. У зв'язку з цим людське тіло стає основою для класифікації оточуючого середовища, внаслідок чого утворюються дуальні просторові орієнтації (правильний, верхній-нижній, передній-задній), класифікації за кольором (червоний-красний, білий-молоко, чорний-виділення), антропним є ландшафт (гірський хребет, рукав або гирло річки, дрімучий ліс).

Будівництво житла мислиться як створення космосу, тому має не лише підпорядковуватися встановленим правилам (послідовність дій, вибір місця, матеріалу тощо). За логікою міфу, житло має бути «живим» у буквальному розумінні, тобто його основою має бути хтось із живих, принесених у жертву перед будівництвом (звідси вірування про домового). Можливо, що будівельна жертва є своєрідним викупом за ділянку землі, де розміщуватиметься майбутнє житло, що виглядає як довгострокова оренда території у природи. У цьому разі частина землі начебто вилучається з природного ресурсу і передається людині у тривале користування під фортецю, замок, млин, міст, храм тощо. Невипадково на територіях замків і храмів влаштовували кладовища як спосіб своєрідного повернення у землю тих, хто жив на цій території (її експлуатував). На думку Д. Зеленіна і В. Ессе, звичай пов'язаний не стільки з територією, скільки з культами вшанування дерев, оскільки раніше споруди будували переважно з дерева. У часи, коли землеробство ще не стало провідним способом господарювання, дерева вважалися священними, тому їхнє зрубування розцінювалося як убивство тотема, що вимагало зворотної реакції, тобто смерті порушників природного балансу – одного з будівельників або перших господарів⁴. З метою уникнення можливої помсти дерева-тотема будівельники начебто викупали свою смерть жертвоприношенням когось іншого – кращого за якістю, наприклад, дитини або молодої дівчини, пізніше раба, тварини або коштовностей. [4], [5]. Згодом як жертву під час спорудження храму у фундамент клали кістки мучеників або здійснювали поховання біля його стін (мал. 6-7).

⁴ Під час входу до помешкання спочатку заходив найстарший член родини.

Мал. 6-7. Залишки давніх поховань у фундаменті на території Кам'янець-Подільського Старого Замку [6].

Можливо, звідси у Давній Русі комплекс захисних будівель називали дитинець, хоча існують інші версії походження поняття, ніж від д-р. дѣти – «діти». Зокрема, у переносному значенні так називали внутрішню, меншу частину складного об'єкта. Пов'язується також з дієсловом дѣти – «дівати; класти, ставити; будувати» або з прикметником дьнѣшний – «внутрішній», що походить від прислівника дьнѣ – «всередині» [7]. Поширеними є середньовічні легенди про мірвання тіні першого стрічного як рудименту ритуальних убивств, замкові привиди тощо.

Напевне з цим пов'язані назви окремих елементів структури давнього міста. Наприклад, сакральна інтерпретація воріт давньосхідного міста і палацу простежується у месопотамських ворожіннях по печінці. Важливі частини печінки мають назви частин міста або палацу: *bab ekallim* – «ворота палацу», *abullum* – «ворота міста». За умови, коли мсто є проекцією зоряного неба на землі, на кшталт ідеї Небесного і Земного Єрусалиму, назви зоряного неба і частин печінки є майже ідентичними. Наприклад, під час ворожінні на печінці уживали терміни *mazzazum ilim* – «стоянка бога» = місцезнаходження світила, *radanum* – «шлях» (світил). У такому разі печінка людини одночасно є тілесним органом, картою міста і картою зоряного неба з траєкторією руху небесних світил.

Ворожіння на печінці зумовлено тим, що цей орган є «енергетичним» еквівалентом серця, оскільки виконує захисні, знешкоджувальні, ферментативні та видільні функції, спрямовані на підтримання гомеостазу в організмі; бере участь у процесах травлення, кровотворення, білкового, вуглеводного, жирового, мінерального обмінах, обміні вітамінів. В українців збереглися ворожіння по селезінці у свині (косі) – периферійного органу лімфоїдного кровотворення та імунного захисту, довжина якої визначає тривалість зими⁵. Печінка свині за своїми складом ферментів наближена до печінки людини, тому з

⁵ Зіставлення міста і печінки простежується у відомому епосі «Семеро проти Фів». Цар Едіп заповів, що його сини мають по черзі правити містом. Однак один із царів Полінік пішов війною на брата Етеокла, заручившись підтримкою семи вождів. Брати у двобої убили один одного. Сім вождів загинули, крім Адраста, а ліванський цар добровільно приносить себе у жертву. Сім вождів – це сім воріт міста Фів. Бій відбувається поблизу воріт міста, яке позиціонується як образ «жінки», одночасно зіставляється з ворожінням на печінці [8].

неї виготовляють ліки для підшлункової залози (пор. з традиційними ворожінням по «косі» / селезінці свині) [8].

Ймовірність існування неприйнятних для сучасника обрядів жертвоприношення свідчать церковні заборони «класти тіло у фундамент». У давньохристиянському номоканоні зазначається: «При будівництві будинків мають звичай класти людське тіло як фундамент. Хто покладе людину на фундамент, тому покарання – дванадцять років церковного покаяння та триста поклонів. Клади в фундамент кабана, або бика, або цапа» [4, с. 156]. Згодом людські жертви було замінено на тварин. Залишкові ремінісценції цього обряду простежуються до сьогодні. Відгомін таких уявлень ще й досі дає про себе знати у фігурках жінок на кінцівках лицьових стріх, інколи вже вкрай стилізованих, а також у «кониках» на дахах, які є залишком уявлень про творіння світу з першоконя. Коник на даху – переказ про те, що душа господаря вселялася на сорок днів у власного коня. Давні балти приносили у жертву коня, пізніше розміри жертви редукувалися і вони ставили меншими, наприклад, півень, курка, потім безкровні жертви у вигляді монет, хліба.

Мал. 8. Будинок з грифонами. м. Черкаси.

Стилізовані зображення тварин на фундаментах як рудименти жертвоприношень фіксуються також у Черкасах (мал. 8). Рудиментом людського жертвоприношення є звичай ховати під порогом оселі мертвонароджених дітей. Зокрема, у

Києві на Подолі наприкінці ХІХ ст. зафіксований випадок поховання дитини під порогом [9, с. 39-40]. Звідси давні звичаї, пов'язані з порогом – ударяти труною об поріг (віддавати шану пращурам), які у такий спосіб на вході оберігають житло від зовнішніх втручань.

Далі буде.